

Leszek Hońdo

Cmentarz żydowski charakterystyka hebrajskich inskrypcji

Na tradycyjnych nagrobkach żydowskich umieszczano epitafia wyłącznie w języku hebrajskim, w „języku świętym” (tak go w okresie diaspory określano). Władze żydowskich gmin, które nadzorowały pogrzeby i sprawowały pieczę nad cmentarzami, przestrzegały tej tradycji. Mniej więcej w połowie XIX w. pojawiają się w Galicji inskrypcje w języku niemieckim, a pod koniec tego stulecia w polskim. Podobnie było np. w Warszawie, gdzie w 1855 r. na nagrobku Antoniego Eisenbauma umieszczono napis w języku polskim obok hebrajskiego.¹ Także w XIX wieku zdarzają się epitafia w języku jidysz, lecz jest ich niewiele w stosunku do ogólnej liczby zachowanych nagrobków.

W czasach, z których pochodzą zachowane najstarsze macewy na ziemiach polskich: czy to we Wrocławiu, czy w Lublinie albo na kirkucie Remu w Krakowie, schemat większości epitafiów jest już w zasadzie ukształtowany. Szczególnie jest to widoczne na stelach z XVII, XVIII, XIX, a także nawet z początku XX wieku. Schemat ten nie jest wyłącznie obowiązujący i może być modyfikowany. Stąd teksty nagrobne mogą być w swojej strukturze różnorodne. Opierając się na wynikach prac inwentaryzacyjnych przeprowadzonych na cmentarzach w Pilicy, Tarnowie, Żabnie i Krakowie wolno przyjąć, że stereotypowa forma przedstawia się w Galicji oraz w przyległych okolicach Królestwa Kongresowego w następujący sposób:

1. Formuła pogrzebowa.
2. Wstęp.
3. Epitety pochwalne obrazujące cnoty zmarłego.
4. Imię.
5. Data śmierci (czasami także data pogrzebu).
6. Zakończenie.

1. Formuła pogrzebowa

Początkiem prawie każdego epitafium jest formuła pogrzebowa: „tu został pochowany”. Zazwyczaj występuje jako skrót: **נ"פ**. Skrót ten jest wieloznaczny, gdyż **נ"פ** to nie tylko **פה נקבר**, czyli „tu został pochowany”, ale także **פה נטמן**, czyli „tu leży pochowany”. Spotyka się również skrót: **פ"ט** – **פה טמן** – „tu ukryty” lub raczej **פה טמנה** „tu ukryta”, gdyż ta forma widnieje najczęściej na nagrobkach kobiet. Na niektórych cmentarzach w Polsce skrót: **פ"מ** występuje wyłącznie na nagrobkach kobiet, co jest regułą u Żydów sefardyjskich. Taką prawidłowość obserwuje się na cmentarzu w Pilicy koło Olkusza. Na niektórych kirkutach, np. w Tarnowie, skrót: **פ"מ** spotyka się niekiedy na nagrobkach mężczyzn.

2. Wstęp

Wstępem bywa bardzo często cytat biblijny albo sentencja doń nawiązująca. Tekst cytatu umieszczony jest na zwieńczeniu macewy lub rozpoczyna całą inskrypcję. Na wielu nagrobkach ten incipit brzmi:

(Rdz 31, 52) **עד הגל הזה ועדה המצבה** 1 „świadkiem będzie ten kopiec i świadkiem będzie ten pomnik”

(Ps 119, 136) **פלגי מים ירדו עיני על (מות)** 2 „strumienie łez popłynęły z mych oczu z powodu [śmierci]”

Często używane są wersety biblijne, które zawierają aluzję do imienia zmarłego, dla przykładu:

(Lb 2, 18) **דגל מהנה אפרים** 1 „chorągiew obozu Efraima”

(Rdz 18, 33) **אברהם שב למקמו** 2 „Abraham wrócił do miejsca swego”

Spotyka się także cytaty z Talmudu. Do najbardziej rozpowszechnionych należy napis: **כתר שם טוב** - „korona dobrego imienia”. Jest to nawiązanie do cytatu z *Pirke Awot* (4, 17): „Są trzy korony: korona Prawa, korona kapłaństwa i korona władzy, ale korona dobrego imienia stoi wyżej od nich wszystkich”.

Wstęp na zwieńczeniu macew tworzą także tytuły ksiąg. Do najczęściej spotykanych można zaliczyć:

Chumasz (Pięcioksiąg) **חומש**

Sefer tehilim (Psalmy) **ספר תהלים**

Midrasz ... **מדרש**

Sidur korban mincha (modlitewnik) **סידור קרבן מנחה**

Na nagrobkach kobiet występuje **צאינה וראינה** (*Cene urene*), czyli parafraza homiletyczna Pięcioksięgu, przeznaczona dla niewiast.

3. Epitety

Epitety pochwalne wymieniają cnoty zmarłego. Obok słów wychwalających nieboszczyka wymienione są wszystkie jego tytuły, tzn. godności i urzędy, jakie pełnił. Często zalety zmarłego zobrazowane są za pomocą krótkich cytatów biblijnych. Dla przykładu na nagrobkach mężczyzn można znaleźć:

- 1 „mąż z acny i prawy” (Hi 1, 8) איש תם וישר
 2 „postępował bez skazy” (Ps 15, 2) הולך תמים

Dla kobiet:

„wśród niewiast w namiotach niech będzie błogosławiona” (Sdz 5, 24) מנשים באהל תברך

Oczywiście najczęściej sięga się do cytatów z poematu o dzielnej kobiecie (Prz 31, 10-31):

- 1 „kobietę dzielną któż znajdzie?” (Prz 31, 10) אשת חיל מי ימצא
 2 „kierowała swoją dłoń do ubogiego a swoje ręce do potrzebującego” (Prz 31, 20) פרשה לעני וידיה שלחה לאביון
 כפה

Tytuły najczęściej podawane są w postaci skrótów, co utrudnia ich interpretację. Najbardziej rozpowszechniony jest tytuł מורנו הרב (מוה) „nasz nauczyciel” odnoszący się do rabina lub uczonego. Na niektórych cmentarzach tytuł jest tak powszechny, że na pewno stracił swoje pierwotne znaczenie i odnosił się właściwie do wszystkich zmarłych, którzy angażowali się w zdobywanie wiedzy.

Częstym zjawiskiem jest wykorzystywanie rządków wstępu i epitetów (jeżeli wstęp jest wyróżniony, np. znajduje się na zwieńczeniu macewy, to tylko rządków epitetów) do tworzenia akrostychów, polegających na tym, że początkowe słowa lub litery wierszy tworzą imię zmarłego oraz imię jego ojca. Jeżeli nieboszczyk pochodził z rodu Aarona lub był lewitą, to słowa הלוי lub הכהן są dodawane do imienia. Litery, które tworzą akrostych, najczęściej wyróżnione są w inskrypcji wielkością, kropką lub znackiem nad literą.

Przy komponowaniu wstępu i epitetów układa się je często w rymy, czyli zgodność dźwiękową występującą przeważnie na końcu wiersza. Najczęściej wykorzystuje się do tego celu końcówki liczby mnogiej: ם- i ן- oraz końcówki ם- i ן- charakterystyczne dla żeńskiego morfemu rodzajowego.

4. Imię

Na tradycyjnych nagrobkach nie spotyka się nazwisk. Tożsamość zmarłego określa forma zależności, np. Abraham syn Judy lub Lea córka Izaaka. Zaznaczona jest również przynależność do pokolenia lewitów lub rodu kapłańskiego (kohenów). Imię ojca lub czasami u kobiet imię męża było jedyną wskazówką identyfikacyjną. Żydzi w Galicji przyjęli nazwiska rodowe zgodnie z patentem cesarza Józefa II z 28 VIII 1787. Niemieckie brzmienie nazwisk jest spowodowane tym, że nadawali je austriaccy urzędnicy. Dochodziło na tym tle do różnych nadużyć. Według Majera Bałabana starostowie podzielili nazwiska na kategorie i brali duże łapówki za utworzone z nazw pięknych kwiatów lub drogich kamieni, np. Rosenfeld (pole różane) czy Goldstein (chryzolit), a mniejsze kwoty za nazwy metali, np. Eisen (żelazo) czy Stahl (stal). Bezpłatne miały być nazwy zwierząt. Formą szykan było nadawanie pogardliwych nazwisk, np. Stier (byk) oraz Hund (pies).² Nowe nazwiska tworzone mechanicznie, często ze swoistym poczuciem humoru przez łączenie przeciwieństw. Mimo że posługiwanie się nazwiskami stało się obowiązkowe, mimo surowych kar, jakimi patent cesarski groził w razie odmowy, Żydzi pozostali wierni tradycji na swych kirkutach. Jeszcze pod koniec XIX w. nie było powszechnym zwyczajem umieszczanie nazwiska na macewach. Na cmentarzach można spotkać nagrobki nawet z XX wieku, na których nie ma nazwiska zmarłego, a jeżeli już jest podane, to najczęściej poniżej właściwej inskrypcji lub na drugiej stronie macewy.

Imię jest często wyróżnione w tekście powiększonymi literami lub ozdobną ramą. Do imion dołączone są, zwykle w formie skrótów, zwroty orędujące za zmarłymi. Najbardziej znane abrewiacje to:

- 1 „Niech pamięć jego będzie błogosławiona” ז"ל (זכרונו לרכה)
 2 „Niech pamięć sprawiedliwego będzie błogosławiona” זצ"ל (זכר צדיק לרכה)
 3 „Niech spoczywa w pokoju” ע"ה (עליו השלום)

Przy imionach ojca, u kobiet także męża, którzy jeszcze żyją, występuje skrót:

- ״ (נרו יאור) „Oby jego światło świeciło nadal”

Na nagrobkach osób wywodzących się ze znanych rodów pojawiają się imiona dalszych przodków. Niekiedy wspomnienie wszystkich znamienitych przodków stanowi prawie całą inskrypcję, jak np. na nagrobku cadyka Naftalego Horowitza, zm. w Tarnowie w 1931 r.:

- 1 כתר תורה
 2 פנ
 3 הרב הצדיק כקשת מו נפתלי
 4 זצלהה אבד קק פאקשיוויצא
 5 בן ההצ אהב ישראל וכ כקשת
 6 מוה יחיאל זצלהה נכד ההצ
 7 הגאון הקדוש מדזיקוב זצלהה
 8 ולמעלה בקדוש נכד ההצ הגאון
 9 הקדוש מראפטשיץ זצלהה

- 10 ונכד ההצ הגאון הקדוש ר ר
 11 שמעקא זצלהה ומצד אמו
 12 נכד ההצ הגאון הקדוש מצנז
 13 זצלהה נפטר יד מרחשון שנת
 14 תרצב לפק תנצבה

Przodkowie wspomniani są często także poprzez tytuły swoich dzieł. Dla przykładu rabin Majer Arak, zmarły w 1925 r., był potomkiem autora זהב טורי *Ture Zahaw*, lwowskiego rabina Dawida Halewy (zm. 1667) oraz autora בה בית *Chadasz*, Joela Sirksa, krakowskiego rabina w latach 1618-1640, teścia poprzedniego. Oczywiście tytuły tych dzieł znajdują się obowiązkowo na nagrobkach ich autorów. W nagrobnej inskrypcji rabina Natana Spiry wymieniono tytuł jego dzieła עמוקות מגלה - Megale Amukot.

5. Data śmierci

Niezbędnym elementem tekstu na nagrobku była data śmierci: dzień miesiąca (często dzień tygodnia), miesiąc i rok według kalendarza żydowskiego. Kalendarz ten jest oparty na syntezie systemu lunarne z solarnym. Żydowski rok ma 12 lub 13 miesięcy. W 19-letnim cyklu jest 12 lat z 12 miesiącami i 7 z 13 (w roku przestępnym miesiąc adar jest liczony dwa razy). Przyjęto liczyć lata od ustalonej w średniowieczu daty stworzenia świata (3761 p.n.e.). Tak więc rok 1993 według kalendarza żydowskiego to 5753. Przy przeliczaniu dat należy uwzględnić, że rok żydowski rozpoczyna się miesiącem tiszri (wrzesień-październik), czyli obecnie mamy już rok 5756

Na cmentarzach data śmierci podawana jest w zasadzie bez liczby tysięcy, a więc לפרט קטן - „według małej rachuby”. Stąd np. 693 oznacza 5693 (1932-3) r. Data jest zapisana w formie właściwej grafice hebrajskiej, czyli za pomocą liter wyróżnionych kropkami lub znaczkami (literze odpowiada wartość liczbowa), ustawionych od największej wartości do najmniejszej. Użycie liter prowadziło niekiedy do konstruowania anagramów, czyli wyrazów utworzonych przez przestawienie liter. W ten sposób np. zamiast „1860 rok”, czyli תרך, występuje słowo כתר - „korona”. Albo zamiast 1917, czyli תרעז, słowo עזרת „pomoc”.

Niekiedy na nagrobkach podawana jest również data pogrzebu, który z reguły odbywał się następnego dnia po zgonie. Bardzo rzadko zaznaczano wiek zmarłej osoby, nawet na nagrobkach z okresu międzywojennego jest to czymś wyjątkowym. Częściej uciekano się do ogólnikowych określeń: „człowiek stary”, „młodzieniec” czy „panna” albo „zmarł w kwiecie

wieku”, „w wieku sędziwym” „odeszła z tego świata w najlepszych latach” lub „najlepszych dniach swego życia”.

6. Zakończenie

Ostatnią część inskrypcji stanowi zakończenie w postaci zwrotu dotyczącego śmierci i życia pośmiertnego. Z wielu formuł znanych w średniowieczu pozostała praktycznie jedna (obecna na prawie wszystkich nagrobkach, często nawet na takich, gdzie inskrypcja jest w języku polskim, niemieckim i jidysz):

תהא נשמתו צרורה בצרור החיים „Niech Jego dusza będzie włączona w wieniec życia wiecznego”.

Jest to nawiązanie do I Księgi Samuela (25, 29). Zwrot przedstawiony jest najczęściej w postaci skrótu: תנצבה. Na niektórych nagrobkach występują różne rozszerzenia tej formuły, np.

תנצבה עם שאר צדיקים שבגן עדן „...razem z resztą sprawiedliwych, którzy są w raju”.

Niekiedy zakończenie stanowią słowa, które w trakcie pogrzebu towarzyszą składaniu zwłok do grobu:

לך לקץ ותנוח ותעמד לגרלך לקץ הימין „Ty zaś idź swoją drogą, aż przyjdzie koniec i spocziesz, i powstaniesz do swojego losu u kresu dni”.

Przykłady inskrypcji:

Pilica - nagrobek Elkana Szpicberga, zm. w 1922 r.

ספר תהלים	1	Sefer tehilim (Psalmy)	- wstęp
פנ	2	Tu został pochowany	- formuła pogrzebowa
איש זקן ושבע ימים	3	mąż stary i sędziwy,	- epitety pochwalne
ירא ה הלך בדרכי ישרים	4	bogobojny. Szedł prawymi drogami	
צדק ואמת אהב מוה	5	Sprawiedliwość i prawdę miłował, nasz nauczyciel pan	
אלקנה	6	Elkana	- imię
בן מוה יצחק זל	7	syn naszego nauczyciela pana Izaaka (niech pamięć Jego będzie błogosławiona)	
שפיצבערג	8	Szpicberg	
נפ בשק יד מנחם אב	9	Zmarł w święty szabat 14 menachem aw	- data śmierci
ש תרפב לפק תנצבה	10	roku 682 według małej rachuby. Niech dusza Jego będzie włączona w wieniec życia wiecznego!	- zakończenie

Tarnów - nagrobek Chai Serli, córki Efraima, zm. w 1813 r.

פנ	1	Tu została pochowana	– formuła pogrzebowa
אשה צנועה מ	2	niewiasta cnotliwa, pani	- epitety pochwalne
יה סעריל בת הרר	3	Chaja Serl, córka pana rabiego	- imię
אפרים זל נפ ח	4	Efraima, niech pamięć jego będzie błogosławiona. Zmarła 8	
מרחשון שנת תקע	5	marcheszwan roku 574	- data śmierci
תנצבה	6	Niech Jej dusza będzie włączona w wieniec życia wiecznego!	- zakończenie

¹ M. Krajewska: *Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia*. „Polska Sztuka Ludowa” 1989 nr 1-2 s. 44.

² M. Bałaban: *Dzieje Żydów w Galicji i Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772-1868*. Lwów 1914 s. 44.